

9. Бойове донесення штабу Південного фронту Верховному Головнокомандуючому про передчасне висадження Дніпровської ГЕС // Центральний архів МО Російської Федерації. — Ф. 228. — Оп. 754. — Спр. 60.
10. Самоедова С. Диверсія с именем Сталина / С. Самоедова // Московский комсомолец. — 2008. — 20 июня.
11. Тюленев И. В. Через три войны / И. В. Тюленев. — Москва : Воениздат, 1972.
12. Сушко К. І. Острів Хортиця: Історико-публіцистична розвідка / К. І. Сушко. — Запоріжжя : Дике Поле, 2001.
13. Петрик В. Про лихо в плавнях мені розповів рідний дядько / В. Петрик // Запорозька Січ. — 2002. — 1 жовтня.
14. Смага И. ДнепроГЭС: топи своих, чтобы чужие боялись / И. Смага, О. Боглевская // Газета по-киевски. — 2010. — 31 августа.
15. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. — К. : Смолоскип, 2002.
16. Бойове розпорядження штабу 18-ої армії командирам 55-го і 17-го стрілецьких корпусів про порядок переправи військ на східний берег р. Дніпро (18 серпня 1941 р.) // Центральний архів МО РФ. — Ф. 461. — Оп. 2704сс. — Спр. 1.

Мороко В.Н. Днепрогэс: черный август 1941 года

Рассматриваются обстоятельства подрыва днепровской гидроэлектростанции 18 августа 1941 г. Автор приходит к выводу, что приведшее к значительным жертвам разрушение станции было необоснованным.

Ключевые слова: Днепрогэс, подрыв дамбы, тоталитарная система, катастрофа

Moroko V. M. Dnieproges: black August 1941

Analyzes the dramatic episode of the Second World War on the territory of Ukraine (August 1941, Zaporozhye)

Key words: Dneproges, burst a dam, a totalitarian system, catastrophe

УДК: 94(477.6)“1941/1944”

Ф. І. Полянський

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1941–1944 РР.)

У статті проаналізовано освітній процес дошкільних, початкових і середніх закладів в умовах німецького окупаційного режиму у 1941-1944 рр. на території Тернопільщини, яка була розділена між райхскомісаріатом «Україна» і генеральною губернією. Показано роль українських громадських організацій у становленні і розвитку українського шкільництва та доведено згубні наслідки німецької окупації для освітньої сфери Тернопільщини.

Ключові слова: дитячі садочки, українські народні школи, середні школи, Український центральний комітет, вчителі.

Вихованню і навчанню дітей відводиться важливе місце в українському суспільстві. В організованому навчально-виховному процесі беруть участь, як державні органи, так і громадські організації. Дискусії щодо освіти підростаючого покоління не припиняються і сьогодні. У цьому ракурсі цікавим буде розглянути діяльність українських громадських організацій на освітній ниві в умовах німецького окупаційного режиму.

Відомо, освітня політика нацистів здійснювалася у контексті загальнополітичного курсу націонал-соціалістичної Німеччини. Німецька влада розглядала освіту українського народу як складову частину онімечування і поневолення. Для ненімецького населення базовими елементами освіти були народні (початкові) та фахові (професійні) школи, функціонування яких було можливим за умови його пронімецького спрямування.

На тернопільських землях, як і всій Галичині, що відійшли до дистрикту “Галичина” генерального губернаторства, організація освітнього життя різко контрастувала на тлі німецької окупаційної політики в райхскомісаріаті “Україна”. У Галичині, на відміну від інших окупованих українських земель, існувало єдине спеціалізоване керівництво освітньою справою на регіональному рівні. Всі повноваження щодо освітньої діяльності в дистрикті були зосереджені в руках створеного в серпні 1941 р. відділу науки і навчання, який контролював роботу всіх навчальних закладів і вважався найвищою інстанцією організації та координування діяльності органів та закладів освіти. При окружних та повітових старостах утворювалися окремі шкільні установи під керівництвом шкільних радників.

Для реалізації освітньої політики в Галичині німцями було залучено відділ шкільних справ та відділу у справах молоді Українського Центрального Комітету (УЦК), а на місцях українські окружні (УОК) і повітові комітети (УПК).

Керівником УОК на Тернопільщині був Іван Жуковський – вчитель з Підволочиського повіту. Очолював організаційний відділ – Панас, учитель середньої школи №1 м. Тернополя, земельний – Іван Озоркевич,

шкільний – Петро Ракочий, відділ матеріальної допомоги – Степан Лепецький, відділ забезпечення жінок і дітей – Брикович, культурно-освітній відділ – Журим [1, арк.113].

Крім організаційної сітки УЦК, в освітній процес допускались Українське учительське об'єднання праці (далі УУОП), Українські освітні товариства (УОТ), Комісія допомоги українському студентству та інші громадські організації, що діяли спільно, допомагаючи один одному.

Навчальний рік в українських навчальних закладах дистрикту „Галичина” розпочався 1 жовтня 1941 р. Згідно з розпорядженням німецької адміністрації, всі діти української і польської національності 1928-1934 рр. народження повинні були зобов'язані ходити до школи. Суворо заборонялося приймати до українських і польських шкіл єврейських дітей [2, с.23].

Розпорядженням шкільної влади із вжитку вилучались польські та більшовицькі підручники українською мовою. На їх місце запроваджувались підручники, видані УЦК.

Згідно з визначеним німецькою владою правовим полем у сфері українського шкільництва діяльність УЦК обмежувалась, бо школи були державні. Попри те, УЦК активно працював на освітянській ниві.

Відділ шкільництва УЦК діяв у напрямку розвитку дошкілля (референт М. Пастернакова й ін.), для чого розроблено виховну програму й організовано через мережу УОК-УПК курси вихователів садочків. Так, активно розвивалася мережа дошкільної освіти на Борщівщині, Чортківщині, Бережанщині. Для відповідного забезпечення педагогічними кадрами дитячих садочків проводилися курси для вихователів у м. Чортків [3, с.266]. Організовував курси з підготовки вихователів дитячих садочків і УПК у Збаразькому повіті під керівництвом Івана Кульчицького [1, арк.12].

За сприянням УОК виходячи з розпорядження шкільної влади, згідно з яким українська народна школа засновувалась там, де було хоча б 40 дітей, в с. Максимівка Тернопільського повіту було відкрито школу [4, арк.59]. В інших населених пунктах Тернопільщини, де було менше сорока, але не менше двадцяти учнів, там засновувались українські приватні школи, або діти ходили до польської школи, причому їм забезпечували вивчення української мови як окремого предмету. Відзначимо, що приватні школи утримувались на кошти вчителів, які з цієї метою щомісяця вносили певну суму.

Для підвищення навчально-методичного рівня вчителів чи для перекваліфікації учителів гімназії на вчителів професійних шкіл організувалися спеціальні фахові навчання. Так, у Збаразькому повіті, з метою підвищення педагогічної майстерності вчителів початкової школи членами комітету було проведено кілька конференцій з української мови [4, арк.59]. У Бережанах, окрім конференції “мужів довір'я”, 12 грудня 1943 р. проведено великий концерт з залученням вчителів [5, арк.10].

Влітку 1942 року в дистрикті «Галичина» за допомогою УЦК було засновано шість двомісячних натуральних курсів, де у Тернополі навчалось 437 вчителів-помічників. Однак ці курси лише частково вирішили проблему нестачі вчителів. У зв'язку з цим у 1942/1943 навчальному році шкільна влада дозволила відкрити вчительську семінарію у Бучачі, де прийняли на навчання – 236 слухачів [2, с.78].

Важливу роль у професійному вдосконаленні вчителів на території Галичини відіграло УУОП. Учительське об'єднання виконувало функції довоєнних крайових професійних організацій учителів – народних («Взаємна поміч українського учительства») і середніх («Учительська Громада») шкіл. До завдань об'єднання належали, крім професійних справ, співпраця зі шкільною владою (проекти шкільних програм, опрацювання підручників тощо), підвищення кваліфікації його членам, організація курсів та видання фахового журналу «Українська Школа».

Осередки УУОП стали створюватися в Галичині влітку-восени 1942 р. в рамках окружних комітетів УЦК. До осені 1943 р. УУОП об'єднувало 80% всіх учителів. Згідно з "Тимчасовим внутрішнім правильником УУОП", активісти організації, спираючись на всебічну підтримку шкільного відділу УЦК, створювали фахові групи і методичні гуртки вчителів, влаштовували кількадевні окружні курси і конференції, де обмінювалися досвідом роботи. УУОП плідно працювало на Чортківщині, Бережанщині, Бучачі.

Завдяки ефективній діяльності українських громадських організацій на Тернопільщині функціонували 4-класні початкові народні школи, “вселюдські” 7-класні школи, загальноосвітні середні школи у Тернополі й Чорткові, а також учительська семінарія (дівоча) в Бережанах. Протягом 1941-1942 навчального року влада дала дозвіл на відкриття гімназій, зокрема в Бережанах (директор В. Стасюк), Тернополі (директор М. Тофан), Чорткові (директор Т. Поліха) [2, с.55].

У Чорткові функціонували, крім гімназії, ремісничі і музичні школи. У Бучачі діяли торговельна школа, вчительська семінарія з українською мовою навчання, а у цьому повіті, в Язлівцях, сільсько-господарська школа. У Бережанах, крім гімназії, були ремісничі деревообробна і сільсько-господарська школи. У Борщові – торговельна, українська семирічна школа. У Збаразі – торговельна школа. У Тербовлі – ремісничо-торговельна школа. Тобто, майже у кожному повітовому центрі на території дистрикту функціонували спеціалізовані навчальні заклади. Тому, як не парадоксально, але саме з початком німецької окупації східногалицьких земель спостерігається швидкий і широкий розвиток української освіти. Так, за повідомленням преси, в Галичині на кінець 1941-1942 навчального року діяло 3105 українських народних шкіл, в яких було 13 тис. класів, навчалось 495 тис. учнів, працювало 7,7 тис. вчителів [6].

У багатьох населених пунктах на основі читалень «Просвіта» творилися УОТ. Освітні товариства діяли у таких напрямках: культурно-освітньому; суспільної опіки; господарському разом з товариством «Сільський Господар»; виховання молоді спільно з «куренями молоді», товариствами «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Січ»; спортивному; жіночому русі («Союз Українок», «Гуртки сільських господинь»). Тому при УОТ діяли гуртки. Загалом, у Галичині станом на початок 1943 р. нараховувалось 1770 театральних (7 350 вистав), 870

хорових, 670 самодіяльних гуртків. Запроваджувались курси для неписьменних. Діяли жіночі секції, курені молоді та ін. [7]. При цьому завдання товариств виходили з мети українського національного відродження.

Якою ж був освітній стан на тернопільських землях райхскомісаріату „Україна”? Тут всі сфери життя, в т.ч. освіта, регулювалася виключно директивами райхскомісара Е. Коха. Так, 12 січня 1942 р. райхскомісаром була підписана директива, згідно з якою дозволялося розпочати заняття з першого лютого 1942 р. [8, с.163].

Попередніми директивами райхскомісара від 15 серпня 1942 р. уточнює заходи щодо шкільної освіти, а саме загальна освіта населення має здійснюватися у чотирирічних народних школах, що мали охоплювати всіх дітей віком від семи років. Дозволи на відкриття чотирирічних шкіл видавали районні комісари.

Указом райхскомісара від 24 жовтня 1942 р. визначалося, що усі школи, крім чотирирічних народних, що не мають затверджених у райхскомісаріаті навчальних матеріалів і підручників, мали бути закриті.

Цим документом визначалися умови відкриття „народних шкіл”, зміст і обсяги навчальних планів, критерії відбору педкадрів тощо. У 1942 р. у Кременці діяли: міські середні торговельна, технічна, ремісничка, музична школи, українська державна гімназія. У Вишнівцях Кременецького округу – ремісничка промислова школа [3, с.257-300].

Непростою була ситуація з здобуттям вищої освіти. У райхскомісаріаті у січні 1942 р. було закрито вищі навчальні заклади [9, с.107]. Водночас галицька молодь, хоча не мала українського університету, але завдяки клопотанням Комісії допомоги українському студентству, невелика кількість студентів мала право навчатися у європейських університетах. Отож, німецька адміністрація свідомо обмежувала українському населенню право на вищу освіту.

Учительство, як провідна соціальна група тогочасного суспільства, мало в умовах німецької окупації вижити фізично і при тому навчати і виховувати підростаюче покоління та вселити надію їхнім батькам. Це була найбільш освічена і мобільна група українців. Німецька окупаційна адміністрація в західноукраїнському регіоні – як вказує Г. Стефанюк – не могла проконтролювати діяльність усіх учителів українських народних шкіл (хоч би з огляду на труднощі комунікаційних сполучень з поодинокими селами і містечками). Тим більше що з метою зменшення бюджетних витрат на шкільництво, влада скорочувала не лише посади вчителів, а й шкільних інспекторів. З цієї ж причини значно знижувались ставки учительського утримання [10].

Багато кваліфікованих вчителів не мали змоги одержати роботу навіть у народних школах. Окремі вчителі, наприклад, Бліхар, маючи вищу педагогічну освіту, не міг працювати за фахом, а працював пекарем на хлібопекарні в Тернополі. Старший учитель Цигельський з тридцяти шестирічним педагогічним стажем і рядом наукових праць працював майстром з ремонту годинників [1, арк.28].

Багато людей з педагогічною освітою, зважаючи на мізерну освітянську заробітну плату, шукали інше місце роботи. Адже місячна заробітна плата українського вчителя початкової народної школи у дистрикті (а таких було 40% усього вчителства), як і службовців, становила 130 злотих, що не могло забезпечити навіть найскромніший прожиток (кілограм картоплі у той час коштував 6 злотих). Становище вчителства у райхскомісаріаті було більш катастрофічним. Так, молодий вчитель в райхскомісаріаті отримував 240 карбованців за місяць, тоді як робітник промисловості заробляв 300-600 карбованців. Забезпечення вчителів харчами ще з самого початку німецької окупації було незадовільним, а в наступні роки зовсім припинене. Фінансовий відділ видав розпорядження, відповідно до якого вчителі отримували продукти безпосередньо від селян.

Таким чином, УЦК який крім того, що мав великий вплив на навчання та виховання дошкільнят і позашкільної молоді, тримав під своїм контролем навчальний процес у школах, не дивлячись на їхній статус державних навчальних закладів. Крім позивної динаміки в українському шкільництві були вкрай негативні тенденції, враховуючи, що українцям згідно з планом „Ост” передбачалося значною мірою обмежити доступ до освіти і надавати учням лише початкову і нижчу професійну освіту, було відправлено велику кількість українських вчителів на роботу до Німеччини, частково зруйновано 419 і повністю знищено німцями 146 шкіл [11, с.91]; повішено ними 113 вчителів [12]. Тому освітня політика німецького окупаційного режиму на Тернопільщині зводилась у кінцевому рахунку на недопущення збільшення кількості української інтелігенції та переслідування своїх окупаційних планів.

Джерела та література

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.101.
2. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941-1944). Історико-політичний нарис / В. Офіцинський; [упорядк., вступ. сл. Р. Офіцинського, післям. Н. Антонюк]. – Ужгород: Гражда, 2001. – 143 с.
3. Галушко М.В. Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886-1944 рр.) / М.В. Галушко: [відп. ред. Л.В. Снісарчук]. – Львів: НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка. Відділення „Науково-дослідний центр періодики”, 2008. – 352 с. – (Історико-бібліографічне дослідження).
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.3975. – Оп.1. – Спр.10.
5. ЦДАВО. – Ф.3975. – Оп.1. – Спр.3.
6. Станіславське слово. – 1942. – 3 червня.
7. Українські Освітні Товариства. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/.../Українські_Освітні_Товариства.
8. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів / Бланка Єржабкова / Переклад з німецької мови. – К.: Наук. думка, 2008. – 272 с.

9. Косик В.М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). – Т.2 / [упоряд. В. Косика]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
10. Стефанюк Г.В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941-1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стефанюк Г.В. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.
11. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейскомісаріату „Україна” в 1941-1942 рр. / Н.Г. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.91-111.
12. ДАТО. – Ф.319. – Оп.4. – Спр.40.

Полянський Ф. І. Українские школы в условиях немецкого оккупационного режима на территории Тернопольщины (1941-1944 гг.)

В статье проанализирован образовательный процесс дошкольных, начальных и средних учебных заведений в условиях немецкого оккупационного режима в 1941-1944 гг. на территории Тернопольщины, которая была разделена между райхскомисариатом «Украина» и генеральной губернией. Показана роль украинских общественных организаций в становлении и развитии украинской школы и доказаны негативные последствия немецкой оккупации для просветительской сферы Тернопольщины.

Ключевые слова: детские садики, украинские народные школы, средние школы, Украинский центральный комитет, учителя.

Polianskiy F. I. Ukrainian education in the conditions of the German of occupation mode on territory of Ternopil Region (1941-1944)

In the article the educational process of preschool, initial and middle establishments is analysed in the conditions of the German of occupation mode in 1941-1944 on territory of Ternopil Region, which was divided between reichskommissariat "Ukraine" and by a general province. The role of Ukrainian public organizations is shown in becoming and development of Ukrainian education and the ruinous consequences of German occupation are well-proven for the elucidative sphere of Ternopil Region.

Key words: preschool, Ukrainian folk schools, high schools, Ukrainian central committee.

УДК: 94:329.7(477)“1939/1945”

В. С. Орлянський

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛАБОРАЦІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор зробив спробу переглянути деякі параметри загальноприйнятого поняття «колаборація» для окупованих територій Радянського Союзу, у тому числі українських.

Ключові слова: колабораціонізм, окупація, Друга світова війна

Колаборація – це іноземне слово, яке дуже довгий час було незрозумілим для багатьох громадян колишнього Радянського Союзу. У радянській історіографії його звичайно ототожнювали як іноземний аналог зрадництва в російській мові, а зрадниками у нас уважалися всі, хто виявився не в лавах захисників Радянського Союзу у роки Другої світової війни. Величезні жертви періоду Вітчизняної війни, як би, морально виправдовували такий підхід влади. Можливо, не зовсім потрібні втрати виправдувалися фактом перемоги над фашизмом. Але коли відбувся розпад Радянського Союзу, єдиної ідеології, єдиної історії, то на колишніх радянських людей обрушилася інформація зовсім іншого роду. Для значної частини людей вона стала свого роду «ною історією» чи іншої історією. Взагалі, справжнім відкриттям для багатьох стала правда про те, що далеко не всі радянські люди у той час «стали стіною на захист соціалістичної Батьківщини», а головне, що кількість таких людей була не якась там жалка купка негідників, яких після війни показово стратили. Масштабність цього явища, а головне кількість таких людей, була настільки вражаюча, що в це не хотілося вірити. Доступ до іноземної інформації, відкриття багатьох закритих архівних фондів, спогади численних живих носіїв того періоду стали причиною для ламання багатьох радянських стереотипів про минулу війну, а головне, перегляду самого поняття «зрадник» у Радянському Союзі й більш ретельного перегляду самого поняття «колаборації». Автор цієї статті зробив спробу розглянути деякі аспекти природи української колаборації.

У пострадянській історіографії тлумачення поняття «колаборація» вже не несе якогось однозначного тлумачення. Найпоширенішим можна вважати підхід, який розглядав би таке явище в якості звичайної тактики виживання для населення окупованої території [1, с.128]. Близькими до традиційного підходу є погляди А. Прусіна, який вважає, що під колабораціалізмом необхідно вважати не будь-що, а пряме співробітництво з окупантами на основі спільності яких-небудь ідеологічних поглядів, тобто, як це було у французьких вішистів або бельгійських рексистів, або в ракурсі збігу геостратегічних цілей країн Осі, як це було з хорватськими усташами й словацькими глінковцями [2, с.33]. М. Семеряга пропонує співробітництво з окупантами розглядати хоча б із двох позицій, як «побутове» і «військово-політичне» [3, с.9]. При цьому